

Любомир СЕНИК

УПА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

Збройна боротьба українського народу проти большевицької та фашистської окупацій в українській літературі ще сповна не висвітлена, що можна пояснити кількома причинами. По-перше, цією проблематикою можна було займатися тільки за нових умов, після проголошення Української держави. По-друге, за радянських часів в художній літературі неможливо було об'єктивно-історично відобразити національно-визвольний рух. По-третє, тоді були недоступні твори, написані поза засягом цензури, як і архіви, збереження яких перебувало в руках КГБ.

Звісно, традиція соцреалізму малювати політичних опонентів у спотвореному, вкрай негативному світлі відійшла в минуле, і про такі речі, як "Чорна віхола" Є.Куртяка (про підпілля 40–50-х рр.) чи "Мир хатам, війна палацам" Ю.Смолича (про національний зрив 1918–1921 рр.) хіба згадуватимуть як про колабораціонізм, що ним, очевидно, є підстави називати явище, коли українські письменники виступали з антиукраїнськими творами¹.

Проте інерція мислення, недоступність джерел і творів, написаних поза межами України, створюють проблему *відсутності* певного тематичного корпусу як літератури, так і його досліджень у сучасній науці про літературу. Звичайно, ця прогалина поступово заповнюється. Досить назвати статті Т.Салиги, І.Роздольської і її ж дисертаційне дослідження "Українська поезія резистансу 40–50-х років ХХ ст.: генетичний контекст і естетична природа" (1998), антологію "Слово і зброя" (Торонто, 1986), монографію Г.Дем'яна "Українські повстанські пісні 1940–2000 років (історико-фольклористичне дослідження)" (2003) та ін. Таким чином, ці роботи можна вважати започаткуванням вивчення повстанської теми в літературі і народній творчості.

Якщо ж визначати хронологічні рамки повстанської теми в українській літературі, то творчість письменників, учасників збройного підпілля, співпадає з його першими кроками. Одним з таких прикладів є творчість Йосипа Позичанюка. Народився він на Вінничині 1911 р., загинув на Дрогобищині в лютому 1945 р. в бою з загonom МГБ, у підпіллі виступав під псевдо Шугай. Й.Позичанюк організував відділи УПА на центральних українських теренах, був учасником Великого Збору УГВР у червні 1944 року. Його перу належать кільканадцять новел і мініатюр з підсоветського та повстанського життя: "Гуляйпільські хлопці", "В житі", "Зелений шум", "Мартини" та ін. Друкувався у підпільних та еміграційних виданнях. Ось що пише про нього Юрій Шерех (Шевельов): "Я знав дещо з творів Позичанюка. Це були гранично

¹ Засуджене й заборонене. – Нью-Йорк, 1952.

осканденсовані й гранично короткі новелетки Василе-Стефанівської сили й ущадности, але не про сільські злидні й болі, а про смертельні конфлікти українських партизанів з ворогами нації”. І далі критик продовжує: “Сьогодні, коли в моді белькотіння про гуманність, демократію й рівність націй, вони належать до нецензурних. Але війна й жорстокість – поняття нерозлучні, і жага ворожої крові й готовність до власної загибелі були природні. Навіть тоді ці далеко не пацифічні, але які ж потужні новелетки друкувалися частіше не у Львові, а в далекій Празі, в журналі мельниківців “Пробосм”.

Далі критик наводить цікаві епізоди життя цього нині зовсім невідомого автора – воїна УПА: “Не знаю, чи коли-небудь Позичанюк заходив до “Українського видавництва”, я ніколи його там не зустрів. З його біографії я знав, що він прибув до Галичини спеціальним кореспондентом “Комсомольця України”, куди й слав свої дописи [...]. Галичина зробила з комсомольця-активіста активного учасника протиросійського й протинімецького руху. Згодом, знаю, він загинув на фронтах УПА, не знаю, де й коли”². Інформація про загибель письменника є в ЕУ³.

На жаль, досі не розшукані в різних періодичних виданнях його “новелети” і не видані окремою книжкою. “Визвольний шлях” (2002, кн. 5) передрукував його новелу “Мартини”, опубліковану в “Наших днях” (1943, № 4-5, травень).

Роман-хроніка Уласа Самчука “Чого не гоїть огонь” (виданий 1959 року, написаний протягом 1948–1958 рр.) охоплює бойові операції на Волині. Відчутна в романі, умовно кажучи, “органічність” тексту, максимально насиченого реаліями життя, всього, що не забувається: терену, на якому розгортаються військові операції підпільників, характери людей, їх психологія і т.ін. Все це письменник дуже добре знає. Створюється враження документальності, “точности” і водночас поліфонічності думок і почуттів учасників збройної боротьби з окупантами. Ведучи мову про своєрідність художнього світу Уласа Самчука, Роман Гром’як підкреслює в художній палітрі письменника “психологічну достовірність думок, почуттів, логіку й мотиваційну сферу” поведінки героїв і водночас підкреслює “естетичний вплив художнього світу на потенційних читачів”⁴.

Роман У.Самчука підводить до кількох теоретичних висновків, а саме:

1. Факт і художня література у внутрішній взаємодії (і протистоянні) вирішені в романі в бік ілюзорної “точности” (реальної достовірности), за якою читач не бачить вигадки, домислення і твір сприймає як “достовірний”.

2. Авторова пам’ять переростає межі мемуару, оскільки домислює, проте, вигадане має “достовірний” характер, що ґрунтується на логіці реальних фактів.

3. Читач, який не знає минулого так, як автор, сучасник подій, які “моделює”, насамперед прагне: а) пізнати реальний факт, б) емоційно “опанувати історію”, в) незалежно від читачівського рівня, інтелектуальної готовності сприйняття художнього твору на рівні підсвідомого “входить” у минуле, де історичний факт є естетичною сутністю.

² Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я – мене – мені (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. – Харків; Нью-Йорк, 2001. – С. 399.

³ ЕУ. – Т. 6. – С. 1151.

⁴ Гром’як Р. Про своєрідність художнього світу Уласа Самчука // Наукові записки [Тернопільського держ. пед. універс. ім. В.Гнатюка]. – Тернопіль, 2000. – Вип. 4. – С. 13.

Таким чином відбувається взаємодія автора і читача, але це не значить, що автор в особі читача має абсолютного однодумця. Відкрита художня система тим і характерна, що вона готова бути сприйнятою, але не завжди схваленою. Сила художнього тексту роману Уласа Самчука в *естетичному* впливі на читача, який мав би стати однодумцем автора. Звісно, з цій “грі” вирішує талант.

Історичний досвід нашого письменства дозволяє авторам, не дистанціюючись від зображених подій, передавати “настрій епохи” крізь призму учасників збройної боротьби з окупантами.

Художня ідея, що лежить в основі задуму повісті Марії Остромири “Лемківщина в огні” (1971), неначе “прив’язана” до конкретної місцевості, проте конкретика місцевості, людэй та настроїв спирається на, як зауважує авторка в передмові до повісті, “спогади-хроніки командира Хріна і чотового Острове́рха”⁵, що з’явилися друком ще 1953 року. Отже, часова дистанція майже в двадцять років ніяк не стерла свіжості “колориту часу”, звісно, завдяки художньому домислу, певна річ, прихованого під потужним пластом локально-географічної конкретики. Поштовхом для написання стала книжка Яна Герхарда “Lupu w Bieszczadach”, яка до неможливості очорнила українське підпілля і збройну боротьбу проти окупантів. Польський автор бачить діяльність УПА крізь шовіністичні окуляри і підтекстово, і відкритим текстом солідаризується з такою ж негативною позицією комуністичного режиму в Україні. Це символізує польського шовінізму з большевицьким тоталітаризмом. У відповідь авторка вирішила написати, як визначила жанр свого твору, *історичну повість*, в яку вклала хроніку подій і свою інтуїцію, відзначивши: “Замість писати якісь нереальні постаті та фантастичні події, я зобразила постаті живі, невидумані. А щодо їхніх дій та їхніх геройських подвигів, то вони були просто неперевершені. Їнкили видаються навіть неймовірними, так, що найбуйніша фантазія була б не в силі щось подібне створити”⁶. Адже це не документальна, а *художня* історична повість, де, все ж таки, головною у тексті є образна система, яка й організує його в єдину цілість.

Справді, повість створює враження документальної, хоча авторка (цілком слушно!) не нехтує психологічним аналізом, пластично виліплюючи яскраві типи вояків і командирів УПА. Авторка добре знає місцевість, бо якийсь час жила на Лемківщині, де розгортаються бойові операції повстанських відділів. Точна топоніміка міцно “прив’язує” увагу читача до лемківської землі. Звичайно, повість та й сама письменниця були невідомі в краю, відгородженого від світу залізною завісою.

Резонансною в Україні стала повість Бориса Харчука “Вишневі ночі”, опублікована вже після смерті автора в журналі “Київ” (1989, № 1). Дата під повістю 1985 рік! Чотири роки потрібно було до публікації, до того часу, коли режим уже виявив яскраві ознаки остаточної агонії. Таким чином, підтверджується думка про те, що режим послідовно ставив під заборону нестандартні, тим більше протирежимні твори. Автор не побоявся поставити дуже гостру проблему – переходу кадрового емгебіста на бік повстанців, ідеологічну перемогу над ворогом. За матеріалами повісті була пізніше знята

⁵ Острове́рха М. Лемківщина в огні. – Буенос Айрес, 2000. – С. 13.

⁶ Там само. – С. 14.

драматична кінокартина. Нестандартне мислення автора, тобто таке, що не вкладалося в офіційні рамки, не раз потрапляло під обстріл режимної критики⁷. Проте письменник на це не зважав, маючи своє бачення дійсності. У повісті романтична історія була своєрідним прикриттям з метою донесення до читача неминучої перемоги нації над ворогом: смерть героїв освячує цю історичну перспективу. З рамок соцреалізму виламувався талант – така історична закономірність.

Збірка новел та оповідань Йосипа Кульчика, лікаря за професією, емігранта приблизно з 60-х років, “Мир дому твоєму” (Львів, 1997) засвідчує, що життєвий матеріал із драматичних і трагічних 40–50-х рр. справді невичерпний, і все залежить від таланту, щоб цей матеріал зазвучав з емоційною силою впливу на читача, відкрив йому не досліджувані в під’яремних умовах життя й боротьби особливі психологічні, сповнені драматичною напругою, пласти свідомості людей різних поколінь. Протистояння нації наїзнику тут адекватне тому, що мислить і як діє кожний, хто став на прю з ворогом. Біблійна назва книжки вносить у її емоційний струмінь, з одного боку, підтекстову іронію (який мир, коли палає вся земля!), а з іншого, – вкорінену у свідомість нації правду християнської віри і любові до свого дому – своєї Батьківщини.

Йосип Кульчик не залишив теми підпілля. Наступна його книжка присвячена трагічним подіям у Кінгірі (в Казахстані) і зокрема жінкам-політ’в’язням, на долю яких випали надзвичайно важкі випробування. Повість “Чайки Кінгіру” (Львів, 2000) викликала не зовсім обгрунтовану різку критику головно за “вільне” трактування інтимного світу ув’язнених жінок. Очевидно, автор має право на свою інтерпретацію життєвого матеріалу, зрештою, керований, мабуть, думкою про те, що навіть у сатаніських умовах людина залишається собою, сповнена вітальними силами, які дозволяють їй перебороти важкі випробування. Учасниці підпілля у нових умовах існування покликані вижити – наперекір смертельному ворогові, і вже за цю думку, “одягнуту” в художню образну систему, повість заслуговує читацької уваги.

В хронологічній послідовності слід назвати три книжки Л.Сеника: збірку (новели та повість) “На червоному полі” (Львів, 1998), роман “Ізійди, сатано” (Париж-Львів-Цвікау, 2000), відзначений Міжнародною літературною премією ім. Богдана Нестора Лепкого, і збірку “Трамонтана” (Львів, 2003), яка включила новели та повість “Дивний птах з людським обличчям”, написані в останні роки. В усіх трьох книжках є відгомін драматичних подій 40–50-х років. Головну увагу автор зосереджує на внутрішньому світі героїв, отже, він націлений на психологізм, вважаючи, що головне в художній літературі – людина з її неповторним духовним світом, душа, мінлива, як реальний світ, що віддзеркалюється в ній, в залежності від її особливостей, настроєності на відповідний лад. Ставлячи своїх героїв в екстремальні ситуації, автор прагне простежити їх поведінку, сам же залишаючись “безстороннім” і піддаючись іманентному закону літератури – характери “ведуть” автора, а не навпаки.

Цей стислий автокоментар не має на меті накинути читачам свою думку, а лише ввести його в спосіб мислення героїв і, природно, автора, що

⁷ Див.: Ярмиш Ю. В супереч життєвій правді. З приводу останніх творів для дітей Бориса Харчука // Літературна Україна. – Київ, 1973. – 18 вересня; Коновалов Г. Антиісторичні вправи Б.Харчука // Літературна Україна. – Київ, 1973. – 18 грудня.

знаходиться поза кулісами нарації. Може, таким способом створюється об'єктивізація розповіді, яка, проте, сповнена емоціями, зрештою, не тільки автора. Притчевий характер розповіді в усіх названих книжках, мабуть, наведе читача на думку про їх філософічність.

“Космацький гердан” Р.Іваничука переносить нас на Гуцульщину. Автор створює картини боротьби УПА з широким персональним наповненням роману з драматичною напругою і психологізмом, з точними характеристиками типів. Звісно, не йдеться про архівну документальність подій, які, проте, створюють реальну дійсність, а про провідну тенденцію героїчного часу боротьби народу з окупантами. І тенденція ця чітка: кров освячує свободу. Є підстави цей твір вважати в певній мірі романтичним (мимо суворих і трагічних подій), бо в основі його романтична і трагічна історія двох молодих людей, сповнених глибоким почуттям. Зате повість “Вогненні стовпи” як друга частина задуманої трилогії про УПА написана у філософському ключі, де на передній план висувається думка, філософське осмислення двоюмою нації з ворогом.

Отже, в літературі останніх років спостерігаємо успішне становлення і розвиток табуйованої за умов тоталітарного режиму теми. Є підстави сподіватися, що названа проблема все більше привертатиме увагу українських белетристів своєю фактичною невичерпністю, неповторною психологією учасників підпілля, соціальною гостротою і нескореним духом нації. Ні сюжетно, ні психологічно вона далеко не вичерпана. Якщо говорити, за великим рахунком, вона тільки починається.